

Boekbesprekingen

Hannah Arendt (2004), **Over geweld**. (Vertaald door Rob van Essen, met een voorwoord van Ido de Haan). Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 156 p. [Oorspronkelijke uitgave: **On Violence**. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1969.]

Hannah Arendt (2004), **Over revolutie**. (Vertaald door Rob van Essen, met een voorwoord van Ido de Haan), Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 397 p. [Oorspronkelijke uitgave: **On Revolution**. New York: Viking Press, 1963.]

Eind 2004 verscheen bij uitgeverij Atlas een nieuwe Nederlandse vertaling van *On Violence* en *On Revolution* – twee belangrijke en intussen tot ‘klassiekers’ uitgroeide werken van de Duits-Joodse filosofe Hannah Arendt (1905-1975).

Over geweld, een flink uit de kluiten gewassen essay, werd geschreven naar aanleiding van een debatavond, eind 1967, over de legitimiteit van geweld als middel voor politiek protest. De woelige sfeer van de jaren zestig is dan ook nooit ver weg. Toch is dit essay meer dan een interessant tijdsdocument, omdat Arendt de gelegenheid aangrijpt om te wijzen op de onherleidbare verschillen tussen macht en geweld, en zo de lezer te confronteren met de vraag naar het wezen van de politiek. Tegen de hoofdstroom van de politieke theorie in, die uitgaat van de veronderstelling dat “geweld niets meer is dan de meest in het oog springende manifestatie van macht” (G 59),¹ die macht vervolgens begrijpt als bestuur of heerschappij (zie G 60) en zo de politiek herleidt tot een zaak van bevelen en gehoorzamen, probeert Arendt macht te denken in zowel niet-hiërarchische als niet-instrumentele termen, verschillend dus van zowel heerschappij als geweld. Ze beroept zich hiervoor op een alternatieve, maar niet minder eerbiedwaardige traditie dan die van Plato en Aristoteles, de christelijke middeleeuwen en de moderne pleitbezorgers van de soevereiniteitsgedachte (Bodin en Hobbes) – met name die van de Griekse *isonomie* en de Romeinse *ciuitas*, waar ook de moderne revoluties van de 18de eeuw naar teruggripen.

Samengevat komt haar argumentatie hierop neer: als het waar is dat macht ontspringt aan het “handelen in eensgezindheid” (G 67) of in onderlinge samenwerking, dan veronderstelt ze symmetrische relaties, onder “gelijken”, en

kan ze niet berusten op onderwerping of gehoorzaamheid, maar alleen op instemming en steun (*consent* en *support*). Deze opvatting biedt ook de mogelijkheid om wetten te denken als *directieven* of spelregels die aanvaard worden, eerder dan als *imperatieven* die moeten worden gehoorzaamd (zie G, bijlage 11). Als het vervolgens waar is dat macht het wezen van elk politiek regime uitmaakt, dan kan macht niet gedacht worden als een middel of instrument voor een extern doel, maar alleen als een “doel op zichzelf”. Macht heeft dus, in tegenstelling tot geweld, geen rechtvaardiging nodig vanuit een toekomstig te bereiken doel (zoals oorlog geacht wordt de vrede te dienen), “omdat ze inherent is aan het bestaan zelf van politieke gemeenschappen” (G 74). Macht heeft eerder behoefte aan legitimiteit, die zich baseert op het eerste samenkomen van mensen (in het verleden dus). Geweld daarentegen kan eventueel gerechtvaardigd zijn, maar is nooit legitiem. Geweld, zo besluit Arendt haar scherpzinnige analyse, is een verleidelijk, maar tegelijk gebrekkig vervangmiddel voor het handelen in gezamenlijk overleg. Deze vervanging is altijd een uiting van machtsverlies en wordt altijd, ook als ze de “overwinning” brengt, betaald met een verder verlies aan macht. Geweld kan lonend zijn, zij het vooral voor doeleinden op korte termijn, en veel minder voor structurele veranderingen op lange termijn. Geweld is met andere woorden veeleer een reformistisch dan een revolutionair wapen (zie G 103).

Over geweld steunt in vele opzichten op *Over revolutie*, het ietwat oudere, magistrale sluitstuk van Arendts politieke fenomenologie. Dit werk is, samen met *The Human Condition* en *Between Past and Future*, de vrucht van het immense studiewerk dat Arendt verricht heeft na de publicatie van *The Origins of Totalitarianism* (1951), oorspronkelijk met de bedoeling de totalitaire elementen van het marxisme in kaart te brengen. Tot een zelfstandig boek over het marxisme is het nooit gekomen, maar in ruil heeft Arendt zowel een baanbrekende analyse van de menselijke basisactiviteiten (arbeiden, werken en handelen) nage laten, vooral uitgewerkt in *The Human Condition*, als een al even grensverleggende genealogie van een aantal politieke basisconcepten, vooral uitgewerkt in *Over revolutie*. Tot deze basisconcepten behoren niet alleen macht en geweld, zoals hierboven al bleek, maar ook heerschappij en gezag, democratie en republiek, natiestaat en federatie, bevrijding en vrijheid, privé-geluk en publiek geluk, opinie en belang, en vanzelfsprekend ook *révolte* en revolutie... De term basisconcepten is overigens misleidend, want het is Arendt niet te doen om “ideeëngeschiedenis”, maar om de oorspronkelijke politieke ervaringen, praktijken en instituties waarop concepten teruggaan. *Over revolutie* biedt dus meer dan zijn titel laat vermoeden, want mét de moderne revoluties komt een groot deel van de geschiedenis van de politieke theorie, en belangrijker nog, van de westerse politieke ervaringen ter sprake. Het boek beoogt niets minder dan de moderne revoluties in deze geschiedenis in te schrijven.

Wezenlijk voor een revolutie, aldus Arendt, is de stichting van de vrijheid (*constitutio libertatis*), d.w.z. “de stichting van een politiek lichaam dat de

ruimte waarborgt waarin vrijheid kan verschijnen” (*On Revolution*, blz. 125, mijn vertaling). De Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring, alsook de prille voorloper daarvan – het *Mayflower Compact*, dat de Engelse kolonisten onder elkaar afsloten nog voor zij één voet op Amerikaanse bodem hadden gezet – beschouwt Arendt als exemplarische belichamingen van een dergelijke stichting. Tegelijk worden revoluties geassocieerd met een volstrekt nieuw begin – en dat is verwonderlijk, want het woord revolutie stamt uit de astronomie: het verwijst naar de cyclische en wetmatig bepaalde omwenteling van de hemellichamen. Het woord heeft dan ook slechts geleidelijk zijn nieuwe, politieke betekenis gekregen: aanvankelijk beschouwden de revolutionairen hun onderneming nog als een *restauratie*, als een herstel van of een terugkeer naar een eerdere orde, die door de despoot of de monarch geweld was aangedaan, en pas nadat ze het *point of no return* bereikt hadden, begonnen ze te beseffen dat ze een nieuw tijdperk aan het inluiden waren (zie R 42). Eén aspect van de revolutie in astronomische zin heeft zich echter gehandhaafd in het politieke revolutiebegrip, en wel haar “onstuitbaarheid” (*irresistibility*), het feit dat de roterende beweging van de sterren een voorbestemd pad volgt, zonder dat de mens daarop enige invloed kan uitoefenen. Deze notie van een onstuitbare beweging “weerklinkt vanaf het begin tot het einde door de bladzijden van de Franse Revolutie” (R 66), en haast alle revoluties van latere datum zullen worden begrepen als een voortzetting van *le torrent révolutionnaire* die in 1789 voor het eerst opstak en die niemand kan stoppen. De overtuiging dat een nieuw begin het “resultaat van menselijk handelen kon zijn” (R 64) maakte in de loop van de Franse Revolutie plaats voor metaforen waarin de revolutie beschouwd werd als een onweerstaanbaar en gewelddadig proces, als de macht van de geschiedenis zelf. (Ook de politieke filosofie geraakt in de greep van deze metaforen: met Hegel transformeert ze zich in de 19de eeuw tot een filosofie van de geschiedenis.) Wie zich afvraagt waarom Arendt de Amerikaanse Onafhankelijkheidsstrijd zoveel meer waardeert dan de Franse Revolutie, moet het antwoord in de eerste plaats in deze verschuiving zoeken.

De Franse Revolutie is mislukt, *ten eerste* omdat ze in de fase van de bevrijding is blijven steken: ze is verstrikt geraakt in het *sociale vraagstuk*, dat ze met politieke middelen heeft willen oplossen. Arendt stelt herhaaldelijk dat een dergelijk project tot mislukken gedoemd is, omdat het verlangen naar bevrijding van armoede, nood en ellende nu eenmaal niet samenvalt met het verlangen naar vrijheid. Sterker nog: door zich te laten voorstuwten door het lijden van de massa's, en meer nog door het gepassioneerde medelijden met dit lijden (*le zèle compatissant* – zie R 118), hebben de Franse revolutionairen het publieke domein uitgeleverd aan een razende, niets of niemand ontziende, inderdaad “onstuitbare” kracht – vele malen groter dan die van een opstand van onderdrukten tegen hun onderdrukkers, “omdat zij leeft op en gevoed wordt door de noden van het biologische leven zelf” (R 139). Amerika is dit avontuur bespaard gebleven, omdat de kolonies het geluk hadden welvarend te zijn, lang voor de onafhankelijkheidsstrijd, en de revolutie er dus veel min-

der gevaar liep om de vrijheid uit te leveren aan het rijk van de noodzaak. Tot welke kwalijke gevolgen medelijden in de politiek kan leiden, valt niet alleen af te lezen uit de bloedige terreur van de Franse Revolutie, maar ook uit manier waarop de Franse revolutionairen de universaliteit van de mensenrechten opvatten: ging het in Amerika om de overtuiging dat iedereen recht had op de *Rights of Englishmen*, dan werd in Frankrijk elk mens als mens, op grond van zijn geboorte, beschouwd als eigenaar van bepaalde rechten. De Franse versie bevestigt dus het bestaan van *natuurlijke* rechten, onafhankelijk van en buiten de politieke gemeenschap. Uit de praktijk weten we echter maar al te goed dat de mensenrechten een loze kreet blijven zolang politieke gemeenschappen niet bereid zijn ze te integreren in hun wetgeving (zie R 181-182). *Ten tweede* is de Franse Revolutie er nooit in geslaagd een afdoende scheiding tot stand te brengen tussen *macht* en *wet*, terwijl die scheiding juist essentieel is voor een republiek. De constitutie – nu niet in de betekenis van stichtingsact, maar van grondwet, of als resultaat van de stichting – moet verhinderen dat de macht vervalt tot haar extreme vorm van “allen tegen één”, of dat de eenmansheerschappij (monarchie) alleen maar vervangen wordt door een heerschappij van de meerderheid (democratie). De grondwet vormt dus een onmisbaar tegengewicht voor de macht. Het onvermogen van de Franse revolutie om een duurzaam bindende grondwet tot stand te brengen – tussen 1789 en 1875 zagen niet minder dan veertien constituties het licht (R 178) – is volgens Arendt allereerst te wijten aan het feit dat ze niet kon terugvallen op een georganiseerd volk of op ‘constituted bodies’ in Amerikaanse zin. De Franse Revolutie breekt met een absolute vorst, niet met een *limited government*, zoals in Amerika. De breuk ontbindt de politieke structuur – die hier niet berust op wederzijdse beloften en overeenkomsten, maar op privileges van de diverse standen –, en werpt zo de hele natie terug in de ‘natuurtoestand’. De macht van het volk is hier niet de legitieme macht van een groep die zichzelf eerst tot politiek lichaam heeft geconstitueerd, maar een buitenpolitieke, natuurlijke *kracht*. Vrijgemaakt door de revolutie, wordt deze kracht een gewelddadige storm, die niet alleen de instituties van het *Ancien Régime* wegblaast, maar ook die van de revolutie zelf. De Franse Revolutie blijft dus in de ban van de absolute monarchie waarmee ze breekt – d.w.z. in de ban van een seculiere heerschappij die zichzelf begrijpt naar het beeld van een god die tegelijk almachtig is én wetgever van het universum, *wiens wil tegelijk ook wet is* (OR 220). De nieuwe natie zal in de schoenen stappen van de absolute vorst: Sieyès plaatst de wil van de natie boven elke regering en boven elke wet. De natie, in permanente natuurtoestand, wordt de nieuwe *potestas legibus soluta* – een macht die letterlijk ‘losgemaakt’ is van en niet langer gebonden door wetten (R 191).

Dit harde oordeel over de Franse Revolutie zou de indruk van partijdigheid kunnen wekken. Ziet Arendt dan geen tekortkomingen aan de kant van de Amerikaanse Revolutie? Toch wel. *Ten eerste* wijst ze erop dat ook de Amerikaanse revolutionairen niet vrij waren van een hang naar het absolute – zij het dan vooral op het theoretische, en veel minder op het praktische vlak. Feit is

echter dat ook de *Founding Fathers* teruggedeinsd zijn voor de opgave waarvoor de secularisatie hen stelde, namelijk het (her)stichten van het politieke domein, zonder een beroep te doen op een absolute gezagsbron. De secularisatie had immers een einde gemaakt de eeuwenlange religieuze sanctionering van het politieke domein – een traditie die teruggreikt tot de eerste eeuwen van het christendom (en dus ook het late Romeinse keizerrijk), en waarin zowel de politieke *macht* als de *wet* hun legitimiteit ontleenden aan een transcendent bron, een goddelijk absolute. Welnu, Amerika blijft wel gespaard van “de goedkoopste en gevaarlijkste vermomming” van het absolute in de politiek, de *natie* (R 234), maar de nieuwigheid van de politieke ontwikkelingen, het principe van de wederzijdse belofte, wordt conceptueel onvoldoende gearticuleerd (zie R 234). En dus kon ook in Amerika het beroep op het absolute niet vermeden worden, vooral als theoretisch hulpmiddel om de vicieuze cirkel eigen aan het stichten van een nieuwe politieke gemeenschap te doorbreken: zij die een nieuwe grondwet constitueren zijn zelf onconstitutioneel. Vandaar dat niet alleen de Fransen zich op een opperwezen zullen beroepen (denk aan *L'être suprême* van Robespierre), maar ook Adams en Jefferson, respectievelijk op *The Great Legislator of the Universe* en de *Laws of Nature and Nature's God* (zie R 223).

Ten tweede, en ongetwijfeld belangrijker, betreft Arendt dat van de principes die de *Founding Fathers* inspireerden – publieke vrijheid, publiek geluk en publieke geest –, weinig méér overgebleven is dan “burgerlijke vrijheden, het individuele geluk voor het grootst mogelijke aantal, en een publieke opinie als voornaamste kracht in een egalitaire, democratische samenleving” (*On Revolution*, blz. 221, mijn vertaling). De schat van de revolutionaire traditie is grotendeels verloren, en dit verlies is in Amerika niet minder een feit dan in Europa: de publieke deugd wordt alom ontmaskerd als ijdele ambitie. Ook in Amerika heeft de *citoyen* de plaats geruimd voor de *bourgeois*. Deze gang van zaken wijt Arendt vooreerst aan de altijd dubbelzinnige rol van burgerrechten in de politiek: bolwerk tegen mogelijke misbruiken van een regering, maar tegelijk ook vrijbrief om zich van de last van de politiek als zodanig te ontdoen. Daarnaast hebben de Amerikaanse revolutionairen verzuimd om de macht van de *town halls* en de *town-hall meetings*, die een grote rol gespeeld hebben in de totstandkoming van de constitutie, duurzaam in deze constitutie te verankeren (zie R 282-283). De constitutie geeft wel alle macht aan de burgers, maar geeft hen in het nieuwe politieke lichaam niet tegelijk de kans om te *handelen* als burgers en om echte republikeinen te zijn. Voor de gewone burger is de publieke ruimte verengd tot het stemhokje, en de kans om zijn stem publiekelijk te laten horen beperkt tot de verkiezingsdag (zie R 298). Van dit euvel en zijn gevaren – in feite goeddeels de gevaren van de representatieve democratie waarin ook wij nog leven –, zijn de *Founding Fathers* zich pas in de nadagen van de revolutie ten volle bewust geworden. Vooral Jefferson voorzag én vreesde de lethargie van de burger voor de publieke zaak, en onderkende haar als de “voorbode van de dood van de publieke vrijheid” (zie R 280-281). Het is in dit

licht dat hij een vurig pleitbezorger werd van een doorgedreven radenrepubliek, en wel om de *spaces of freedom* zoveel mogelijk te vermenigvuldigen. De dragende vooronderstelling hierbij was “dat niemand vrij of gelukkig genoemd kon worden die niet deelnam, en deel had, aan de publieke macht” (R 300).

Zijn er woorden te vinden die minder geloofwaardig klinken en minder passen in ons tijdsgewricht dan de juist geciteerde? Aan de andere kant is alles wat ons nog aan politieke ruimte rest – hoe weinig het ook moge zijn – aan deze woorden en het erin uitgedrukte geloof te danken. Misschien is de eerste en belangrijkste verdienste van *Over revolutie* wel dat het ons deze woorden in herinnering brengt.

Ter afronding nog een woord over de nieuwe uitgave van de hier besproken werken. Rob van Essen tekende in beide gevallen voor de vertaling en heeft over het algemeen een mooie en goed leesbare tekst afgeleverd. Toch had een aantal dingen beter gekund. Zo blijft de vertaling soms te veel vastzitten aan het Engels, zoals in de volgende passage over het doel dat “het gevaar loopt om overweldigd te worden door de middelen die door hem worden geheiligd en nodig zijn om hem te bereiken” (G 30) – wat niet bepaald elegant Nederlands is. In andere gevallen blijft een belangrijke nuance in het Engels onvertaald: *ironical reminder* wordt “niet vergeten” zonder meer (G 31), *perversion of the heart* wordt “geestelijke afwijking” (R 92). De vertaling van een aantal technische termen is voor discussie vatbaar – “transcendentiaal” voor het Engelse *transcendent* (R 222), “gelijkmatige toestanden” voor *equality of condition* (R 36), “kracht” voor *power* (R 47) en “kracht” voor *strength* (G 65, R 111), terwijl Arendt zelf *power*, *strength* en *force* expliciet van elkaar onderscheidt (G 67-68). De term *foundation* wordt dan weer vertaald met het stroeve “grondvesting” of “het leggen van grondslagen”, ook in die gevallen waar het duidelijk over de “stichting” of de “oprichting” van de politieke gemeenschap gaat (R 55, 58, 154, 244)... Ido de Haan voorzag beide boeken van een goed gedocumenteerd voorwoord. Hij biedt de lezer interessante en nuttige achtergrondinformatie, maar maakt zich naar mijn gevoel wat te gemakkelijk af van de stekelige, minder goed in de markt liggende onderdelen van Arendts erfenis. Kritiek is in een voorwoord best op zijn plaats, maar de Haan wekt daarbij wel de indruk dat Arendts gedachtegoed *passé* is en dat wij er nog weinig boodschap aan hebben. Hoe die overtuiging te rijmen valt met de ambitie om een boek opnieuw onder de aandacht te brengen, is mij niet helemaal duidelijk.

Remi Peeters

EHSAL, docent filosofie en ethiek

Noot

1. G verwijst naar *Over geweld*, R naar *Over revolutie*. Tenzij anders vermeld, citeer ik in deze bijdrage altijd de nieuwe Nederlandse vertaling.

Teun Hoefnagel (2005), **Tussen traditie en emancipatie. De Engelse vakbeweging en haar strijd tegen de industriële arbeidsdisciplinerings (1780-1914)**. Delft: Eburon, 352 pp.

Dit boek beoogt een cultuursociologisch betoog te zijn over de opkomst van de Engelse vakbeweging tijdens de hoogdagen van het klassieke kapitalisme, tijdens de 'great transformation'. De auteur omschrijft zelf het centrale thema van dit boek als:

"Het centrale thema van dit onderzoek betreft de wijze waarop de Engelse vakbeweging vanuit een traditioneel arbeidsethos en daarmee verbonden arbeidsmoraal haar houding bepaalde tegenover het proces van industriële disciplinerings [...]. Daartoe willen we in eerste instantie antwoord geven op de vraag naar de vraag waarop dit proces van industriële disciplinerings tot stand kwam en verliep en tenslotte stellen we ons de vraag of, hoe en in welke mate er in de voltrekking en in de uitkomst van deze vakbondsstrijd sprake was van een emancipatoir gehalte en resultaat op langere termijn." (p. 7)

Het basisargument kan worden samengevat als dat het traditionele arbeidsethos niet compatibel was met de industriële productiewijze, en dat de ontwikkeling van een aangepast arbeidsethos niet zonder slag of stoot verliep waarbij voornamelijk vanuit arbeiderszijde nieuwe instituties ontwikkeld dienden te worden om hun belangen te verdedigen. De aandacht in dit werk gaat voornamelijk naar de opgedrongen arbeidsdisciplinerings en de tegenbeweging, terwijl het emancipatorische project zich beperkt tot de maatschappelijke aanvaarding van de nieuwe vakorganisaties. Dusdanig situeert deze studie zich in de klassieke sociologische traditie waarin de genese van de moderne (begin 20ste eeuwse) arbeidersklasse centraal staat.

Het boek is chronologisch georganiseerd waarbij vier perioden onderscheiden worden: 1) de proto-industrialisering vanaf \pm 1600 tot \pm 1800; 2) de 'strijd om overleving' (1790-1850) wanneer vakbonden nog zo goed als onbestaande zijn en de arbeiders overgeleverd zijn aan de willekeur van de werkgevers; 3) de 'strijd om erkenning' (1850-1880) waarin de doorbraak van de vakbeweging aan bod komt; en 4) de 'strijd om macht' (1880-1914) dat de periode behandelt waarin de vakbonden hun positie trachten te consolideren en institutionaliseren. Deze vier delen worden voorafgegaan en gevolgd door twee hoofdstukken waarin de auteur een theoretisch en methodologisch kader schetst dat de lezer in staat moet stellen de hoofdstukken te duiden en te interpreteren. Het slothoofdstuk is grotendeels een samenvatting van de vier delen.

Dit boek is in de eerste plaats interessant voor personen met een belangstelling voor Britse industriële en sociale geschiedenis. Er wordt uitgebreid geciteerd niet alleen uit secundaire, maar ook uit primaire bronnen en de auteur weet inderdaad een pakkende geschiedenis te schrijven waarbij de erbarmelijke werkomstandigheden duidelijk aan bod komen. Voor hen die echter reeds vertrouwd zijn met het werk van E.P. Thompson (1966) is er echter weinig nieuws aan de hier ontwikkelde argumenten.

Als socioloog blijf je ook op je honger zitten. Hoewel dit een cultuursociologische benadering zou moeten wezen, wordt er geen cultuursociologisch kader ge-

geven om de resultaten te interpreteren. Hoewel de auteur stelt dat het werk geïnspireerd is door Marcuse wordt daar verder niets mee gedaan. De enige sociologische auteurs waar wel sporadisch naar verwezen wordt zijn de klassiekers Bretano en Weber. Moderne sociologische studies ontbreken zo goed als volledig, terwijl er de laatste eeuw toch nog wel meer en relevanter sociologisch werk gepubliceerd is.

Een aanverwant probleem is dat een cultuursociologische benadering van dit onderwerp onmogelijk is indien men niet het verband tussen cultuur, macht, conflict and ongelijkheid legt. Dit verband wordt in deze studie nergens gelegd, noch theoretisch, noch empirisch. Zo is er dan ook geen enkele verwijzing gemaakt naar auteurs zoals Rueschemeyer, Parkin en Wright, die ook deze transformatie bestudeerden. In het historische narratief komen deze aspecten natuurlijk wel aan bod, maar ze worden in dit boek niet theoretisch geduid en het wordt dan ook niet duidelijk hoe ze bijdragen aan de vorming van het moderne arbeidsethos.

De auteur beweert ook dat: "Methodologisch worden in dit onderzoek drie niveaus, dimensies, invalshoeken onderscheiden: sociaal-economische processen, leefwereld (lebenswelt) en legitimering." (p. 19). Deze belofte wordt echter niet nagekomen. Er wordt weinig of geen informatie gegeven over de leefwereld van de arbeidersklasse. Het is natuurlijk eenvoudiger om informatie over de leefwereld van de bourgeoisie te verkrijgen dan van de arbeiders, en de auteur bouwt dan ook meestal op de geschriften van ambtenaren, intellectuelen en sociale hervormers. Het wordt echter grotendeels aan de lezer zelf overgelaten om de verbanden tussen de drie onderscheiden niveaus te leggen. Ook theoretisch wordt er geen conceptueel kader geboden om de drie niveaus te integreren.

Eén van de interessantste hoofdstukken van het boek handelt over de rol van religie bij de legitimering van de arbeidsethos. De auteur vertrekt hier van Webers protestantse ethiek en vervalt dan in een bespreking van Thompsons werk daarover en de kritieken daarop, aangevuld met mooie maar niet altijd leuke anekdotes die zeker de moeite waard zijn. Maar ook hier faalt de theoretische integratie. Het overzicht van de kritieken op Weber en Thompson leest te veel als een gewone opsomming van argumenten zonder dat het geïntegreerd wordt in het eigen model. Dit herhaalt zich veelvuldig doorheen het boek.

Samenvattend kan ik stellen dat dit boek in de eerste plaats diegenen die geïnteresseerd zijn in Engelse sociale en arbeidsgeschiedenis zal bevallen. Het is een interessante inleiding tot dit thema, maar voor personen met reeds enige kennis op dit domein biedt het boek weinig nieuws. Vanuit een sociologisch perspectief valt het boek enigszins te licht uit. De auteur gaat er te veel vanuit dat de feiten voor zichzelf spreken en dat het dan ook aan de lezer overgelaten kan worden om de vele historische feiten te duiden en in het algemene theoretische kader te plaatsen.

Ronan Van Rossem
UGent, Vakgroep Sociologie

J. Kok & M.H.D. van Leeuwen (red) (2005) **Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk**. Amsterdam: Aksant, 339 pp.

Een pracht van een titel om te verwijzen naar de liefde en naar de vrijheden en beperkingen die mensen ervaren bij het selecteren van een partner om mee te huwen. Een boek – met 14 hoofdstukken waaraan 15 auteurs meeschreven – waarin we weinig lezen over genegenheid, maar vooral over gelegenheden die er wel waren of die er juist niet waren.

De subtitel bakent verder af: twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk. De 19de en 20ste komen echter heel selectief aan bod en jammer genoeg ook soms slordig. Deze geschiedenis start met de Franse tijd, maar stopt duidelijk vóór het populair worden van huwelijksbemiddelingsbureaus en van datingsites, want meer dan een vermelding krijgen deze kanalen naar de partner niet. De geschiedenis sinds het interbellum bijvoorbeeld eindigt – toegespitst op de huwelijksadvertenties 1925-1990 (titel p. 52) – met de verwijzing ‘omstreeks 1975’ (p. 53). Ook de partnerkeuze sinds de seksuele revolutie 1965-1995 (titel op p. 57) wordt geïllustreerd met uitspraken van individuen die geboren zijn in de jaren 20 en aangevuld met citaten van twee vrouwen geboren rond 1945. Als een historicus in zijn bijdrage over de tijd sinds het interbellum schrijft dat ‘het einddoel van een gelijkwaardige partnerkeuze intact is gebleven’ (p. 61) dan laat hij menig sociaal-wetenschapper op meer dan één wijze verdoemd achter.

Het woord ‘keuze’ valt moeilijk te rijmen met alle gebreken aan sociale vrijheid, namelijk familiale en sociale druk – die geïllustreerd worden – om zijn partner te selecteren. Hoewel één van de auteurs (p. 86) terecht niet akkoord gaat met de term partnerkeuze en het liever heeft over partnerselectie, heeft hij de redacteurs en de mede-auteurs niet kunnen overtuigen. Er zijn immers steeds, in mindere of meerdere mate, grenzen en beperkingen waardoor de individuele vrijheid en dus de keuzevrijheid aan banden wordt gelegd. Over het huwelijk zelf leren we amper iets in dit boek.

Reeds in hun voorwoord geven de redacteurs aan dat hun uitgangspunt ‘een zo breed mogelijk overzicht van het onderzoek naar partnerkeuze binnen de historische en sociale wetenschappen van Nederland en Vlaanderen te bieden’ te ambitieus was: ‘het aantal bijdragen uit de sociaal-wetenschappelijke en vooral de Vlaamse hoek is helaas gering gebleven’. Hiermee onderschrijven de redacteurs zelf het fragmentarische karakter van hun boek, wat dan ook meteen de grootste zwakte van dit boek is. De kernvragen, zoals die in het inleidende hoofdstuk worden aangebracht, worden vaak enkel casuïstisch beantwoord; een goede synthese ontbreekt.

Het boek is vooral geschreven door historici en historisch-demografen. Jammer genoeg hebben de meesten van hen weinig aansluiting gezocht of gevonden met het hedendaagse sociologische en sociaal-demografische onderzoek over de plaatsen waar partners elkaar ontmoeten (onderzoek in Frankrijk), over de mate van homo- en heterogamie (internationaal onderzoek vanuit

Duitsland), over scheidingskansen in functie van de partnerkenmerken (onderzoek uit Nederland). Vele vragen die de redacteurs als onbeantwoord zien, zijn hierin voor de tweede helft van de 20ste eeuw al wel beantwoord. Deze onderzoekers hebben veel krachten en middelen gebundeld om bij hun (nog levende) respondenten betrouwbare informatie te verkrijgen onder meer over de voorbije levensloop, de opvattingen, de reële en gepercipieerde invloeden.

De redacteurs hopen dat het boek een aanzet geeft tot toekomstig onderzoek, maar dit 'onvolledige' boek biedt hiertoe een te zwak vertrekpunt. De redacteurs lijken ons wat te optimistisch al ze hopen dat dankzij de opbouw van grote (historische) bestanden het in de toekomst mogelijk zal zijn antwoorden te vinden. De geschiedenis van levende individuen zit, soms ietwat vertekend, in hun geheugen gegrift, maar de levensloop van overledenen is doorgaans onbereikbaar begraven.

Het boek handelt over Nederland, op één hoofdstuk van Van de Putte na. De geografische spreiding betreft bovendien heel vaak lokale toestanden (Gouda, Utrecht, Zeeland) gegeven de aard van de beschikbare bronnen. Vlaanderen wordt herleid tot gegevens van drie steden (in een beperkte historische tijd). We lezen (op p. 12) dat Nederlanders en Vlamingen de afgelopen twee eeuwen steeds meer tijd op school zijn gaan doorbrengen. Het is jammer dat historici niet even vermelden dat de jongens-meisjes segregatie in Vlaanderen veel langer heeft stand gehouden dan in Nederland, zowel in het onderwijs als in het socio-culturele leven. En precies dit kan wel eens gevolgen hebben gehad voor gelegenheden tot genegenheden.

Veel hoofdstukken gaan niet enkel over beperkte historische periodes en sterk afgebakende geografische gebieden, maar ook over kenmerken van partners binnen specifieke subgroepen: de lagere klassen, de boerenstand, de burgerij.

Soms wordt op vreemde wijze gegoocheld met de endogamie; een centraal thema in dit boek. Men leest op p. 69 dat men endogamie meet aan de hand van de sociale laag van de vader van de bruid en die van de bruidegom. Deze gegevens zijn in de huwelijksakten echter enkel gekend als de vaders nog in leven zijn op het tijdstip van het huwelijk. Dit is slechts het geval bij 1 op de 3 huwelijken en op deze huwelijken worden alle analyses uitgevoerd. Of hier een selectie-effect speelt komt niet ter sprake. Maar menig onderzoeker bedenkt al vlug dat de kans groter is dat de vader/schoonvader nog in leven is, bij oudste kinderen die huwen alsook bij wie op zeer jonge leeftijd huwt. En wie weet ligt de partnersselectie bij oudste kinderen en bij zeer jonge trouwers niet precies anders dan bij jongste kinderen en bij late trouwers. Enige reflectie over de eigen datakwaliteit ontbreekt. De openheid/geslotenheid van de sociale lagen wordt (op p. 85) gemeten aan de hand van het percentage endogame huwelijken binnen elk sociale laag. Maar wordt de mate van selectie niet duidelijker als men vergelijkt met afwezigheid van selectie met name met pure toevalskansen?

Op de vraag voor wie dit boek is geschreven kan moeilijk een antwoord worden gegeven. De lezer moet vertrouwd zijn met de verschillende bronnen

die worden aangesproken om het onderwerp van kenmerken van huwelijkspartners aan te snijden. Deze bronnen gaan van kranten, biografieën, adviesliteratuur, romans, briefwisseling, huwelijksakten tot grootschalige survey-data. We lezen strofen uit een volkslied, citaten, tabellen met aantallen en odds ratios, grafieken met afstanden tussen woonplaatsen. De lezer wordt verondersteld vertrouwd zijn te zijn met hoe men die bronnen selecteert en hoe men de informatie er uit verwerkt.

Aan sommige lezers kunnen de historici moeilijk bewijzen dat – gegeven de schaarste aan bruikbare bronnen – ze niet selectief zijn geweest in de keuze van hun bronnen en in de keuze van hun illustraties in dit boek. Wat Netje zegt in 1807 en Arthur rond 1890 (p. 37) is voor sommigen pure casuïstiek, die door vele andere uitspraken kan worden aangevuld, genuanceerd of tegengesproken.

Wie van feiten en cijfers houdt, eerder dan van anekdotes, blijft bij het lezen van de meeste hoofdstukken zwaar op zijn honger zitten.

Historici die gespecialiseerd zijn in bepaalde periodes, bepaalde gebieden, bepaalde sociale klassen kunnen elk een interessante aanvulling vinden voor hun interessegebied. Niet-historici zullen wellicht het gevoel overhouden dat ze – niet zonder enig genoegen – gesprokkeld hebben in uiteenlopende databronnen, uiteenlopende tijden, uiteenlopende gebieden in Nederland. Ze zullen echter zelf – niet zonder veel moeite – moeten pogen dit alles wat te integreren.

Het boek is verfraaid met enkele zwart-wit foto's die de historische context wat evoceren. Maar wie houdt van 50 eindnoten per hoofdstuk? Vooral als in deze eindnoten naar de bibliografische referenties wordt verwezen, maar dan zonder jaartal. Het verkleint in elk geval de kans op een vlot en aangenaam lezen.

M. Corijn
CBGS, Brussel

Replik: **Bestaat de historische sociologie?**

Reageren op een negatieve recensie is doorgaans af te raden. Het is veelal beter stil te zitten wanneer men geschoren wordt. Toch menen wij in dit geval een uitzondering te moeten maken. En dan niet vanwege de soms wat onvriendelijke toon die we het voorrecht van mevrouw Corijn achten. En ook niet vanwege sommige kleine slordigheden (zo worden huwelijksbemiddelingsbureaus wel degelijk besproken in de bijdrage van De Hoog, komt de situatie na 1990 ook aan bod, bijvoorbeeld in de bijdrage van Esveldt en Van Poppe gebaseerd op een grootschalig survey uit 1993, en is de opvatting van Corijn onjuist dat in de negentiende en twintigste eeuw van slechts één op de drie huwendes de vader nog leefde op het moment van het huwelijk). En ook niet omdat we alle kritiek afwijzen. Het is zonder meer waar dat een bundel met artikelen per definitie niet alle aspecten dekt. Mochten de gaten naar de

mening van een recensent te groot zijn, of de inleiding te zwak, dan past ons slechts deemoedige reflectie. Het is ook waar dat een internationale vergelijking van de mate van homo- en heterogamie ontbreekt. Nu is de recensente een verklaard tegenstandster van 50 eindnoten per hoofdstuk, en wellicht daarom is het haar ontgaan dat we daarvoor in noot 49 van de inleiding (en overigens ook in de tekst zelf) verwijzen naar het themanummer van de *International Review of Social History* dat net uit is, getiteld “Marriage Choices and Class Boundaries: Social Endogamy in History”. Daarin zijn bijdragen over sociale homogamie in diverse landen te vinden, met de eerste internationale vergelijking volgens hetzelfde klassenschema (HISCLASS).

Het centrale punt waar wij echter, mede namens onze auteurs, wel bezwaar tegen moeten maken is de opvatting van Corijn dat sociale geschiedenis of historische sociologie onmogelijk en onnodig is. Zij begint met survey onderzoek aan te prijzen: “Veel vragen... zijn hierin voor de tweede helft van de 20ste eeuw al wel beantwoord. Deze onderzoekers hebben veel krachten en middelen gebundeld om bij hun (nog levende) respondenten betrouwbare informatie te verkrijgen”. Hulde, zouden wij zeggen. Uiteraard hebben we daar niets op tegen. Maar wat te doen in het presurvey-tijdvak?

Gebruik maken van grootschalige historische bestanden, zoals de Historische Steekproef Nederland (HSN) of de aan de Katholieke Universiteit Leuven in opbouw zijnde COR database met Vlaamse levenslopen? Dat is volgens Corijn “te optimistisch”. Immers: “De geschiedenis van levende individuen zit, soms ietwat vertekend, in hun geheugen gegrift, maar de levensloop van overledenen is doorgaans onbereikbaar begraven”. Dit standpunt achten wij onjuist – waarover later meer – en het is, in combinatie met Corijns volgende afwijzing een doodlopende straat.

Immers, zij staat ook al niet erg positief tegenover historische bronnenstudies. Zij klaagt over “vaak lokale toestanden (Gouda, Utrecht, Zeeland)” – dus zelfs een provincie is haar te klein – en over “een beperkte historische tijd” waar het gaat om 70 jaar. Zij noemt uitspraken van tijdgenoten “pure casuïstiek, die door vele andere uitspraken kan worden aangevuld, genuanceerd of tegengesproken”, zonder overigens aan te vullen, te nuanceren of tegen te spreken. Haar conclusie is dan ook onontkoombaar: “Wie van feiten en cijfers houdt... blijft bij het lezen van de meeste hoofdstukken zwaar op zijn honger zitten”.

Dat is inderdaad zo: als elk ander onderzoek dan survey’s over de afgelopen 50 jaar wordt afgewezen, is historische sociologie niet of nauwelijks mogelijk. Het is misschien kleinzielig op te merken dat als zeventig jaar “een beperkte historische tijd” is, dat 50 jaar dat toch ook is. Het is relevanter op te merken dat er thans al grote historische databestanden zijn waarmee de levensloop van bijna de gehele bevolking in Nederland, Noord-Zweden, Frankrijk en delen van Quebec in kaart gebracht zijn, en voor Vlaanderen wordt opgebouwd. Elke bron, historisch of hedendaags, kent natuurlijk beperkingen, maar de historische levensloopbestanden doen zeker niet per definitie onder

voor de survey's, die zowel met non-respons en het faalbaar menselijk geheugen te maken hebben, als met privacywetgeving die koppeling van bestanden bemoeilijkt. Het is, naar onze mening, al evenzeer onjuist om andere bronnen dan grootschalige kwantitatieve – waar ook wij graag mee werken – af te wijzen zoals Corijn dit doet met 'lokale' historische bronnen.

Wie in het verleden geïnteresseerd is, of in de mate waarin het verleden doorwerkt in het heden, is aangewezen op diverse historische bronnen, juist omdat de survey's van Corijn – waarvoor niets dan lof – daarvoor niet of nauwelijks bestaan. In feite wijst zij niet zozeer dit boek af, als de geschiedenis voor 1950.

Jan Kok (IISG) en Marco H.D. van Leeuwen (IISG en UU)